मलम्

रतन्त्रम्)

हिन्दीव्याख्याकार

कर मालवीय

॥ श्रीः ॥

व्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला

८६

रुद्रयामलम्

(उत्तरतन्त्रम्)

(द्वितीयो भागः)

(४६ - ९० पटलात्मकः)

'सरला'-हिन्दीव्याख्योपेतम्

सम्पादक एवं व्याख्याकार

डॉ० सुधाकर मालवीय

एम. ए., पीएच्. डी., साहित्याचार्य,

संस्कृत-विभाग : कला-संकाय,

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी

ज्ञाने सर्वं प्रतिष्ठितम्

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली

रुद्रयामलम् (उत्तरतन्त्रम्)

प्रकाशक
चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
33 यू. ए. जवाहर नगर, बंगलो रोड़
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली - 110007
दूरभाष : (011) 23856391, 41530902

सर्वाधिकार सुरक्षित

पुनर्मुद्रण संस्करण 2010
प्रथम भाग : 425.00
द्वितीय भाग : 425.00
सम्पूर्ण (1-2 भाग) 850.00

अन्य प्राप्तिस्थान :
चौखम्बा विद्याभवन
चौक (बैंक ऑफ बड़ौदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069
वाराणसी - 221001

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117 गोपाल मन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129
वाराणसी - 221001

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड़
दरियागंज, नई दिल्ली - 110002

मुद्रक :
ए. के. लिथोग्राफर्स, दिल्ली

The

BRAJAJIVAN PRACHYABHARATI GRANTHAMALA
86

RUDRAYĀMALAM

(UTTARATANTRAM)

PART TWO

(From 46 to 90 Paṭala)

WITH SARALĀ HINDI TRANSLATION

Edited & Translated
By

Dr. SUDHAKAR MALAVIYA

M. A., Ph. D. Sahityacarya
Department of Sanskrit : Arts Faculty,
Banaras Hindu University
Varanasi - 5

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
DELHI

RUDRAYĀMALAṂ (UTTARATANTRAṂ)

Publishers :
CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U. A., Bungalow Road, Jawahar Nagar
Delhi 110007
Phone : (011) 23856391, 41530902
E-mail : cspdel.sales@gmail.com

© All Rights Reserved
Reprint : 2010

Price:
- Rs. 425.00 (Vol. I)
- Rs. 425.00 (Vol. II)
- Rs. 850.00 (Set I-II)

Also can be had from :
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
Chowk (Behind The Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001

*

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117 Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001

*

CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor, Street No. 21-A
Ansari Road, Darya Ganj
New Delhi 110002

Printed by :
A. K. Lithographers, Delhi

प्रस्तावना

विद्यास्तावच्चतुर्दशसंख्याका:[1] । तत्र आगमशास्त्रस्य धर्मशास्त्रे परिगणना कृताऽस्ति ।

आगमशास्त्रविवेचनम्

आगमशब्द: आ ग म इति त्रिभिरक्षरैर्निष्पन्न:। त्रीण्यपि आगमाक्षराण्युपादाय उक्तम्–

''आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजाश्रुतौ ।
मतं च वासुदेवेन (कार्तिकेयेन) तस्मादागम उच्यते'' ।। इति ।

एवमागम: शिवपार्वत्यो: शिवकार्त्तिकेययोर्वा संवादरूप: । पार्वती कार्तिकेयो वा प्रष्टा शिवश्च प्रतिवक्ता । परमशिवस्य चिद् आनन्द-इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपा पञ्चशक्तय: सन्ति । इमा अन्तरङ्गा: शक्तय एव १. ईशान, २. तत्पुरुष, ३. सद्योजात, ४. वामदेव, ५. अघोर इति नामभि: प्रसिद्धा: । शिवस्य पञ्चमुखानि सन्ति । एभिरेव परमेश्वरस्तन्त्रं समुदपादयत् । एतेनेदमायातं यत् परमेश्वरस्य शक्तिरेव तन्त्रोत्पत्तेरुत्सवभूता । **स्वच्छन्दतन्त्रे** उक्तम्—

''गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवो व्यवस्थिता ।
पूर्वोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रं समवतारयत'' ।। (स्व० त० ८।३१)
प्रष्ट्रो च प्रतिवक्त्री च स्वयं देवी व्यवस्थिता'' । इत्यपि श्रूयते ।

आगम-निगम इति धाराद्वयी यद्यपि स्वतन्त्ररूपेण परस्परनिरपेक्षतया प्रसृजा अस्यां भारतभूमौ, तथापि ते परस्परपूरके । निगम: सिद्धान्तरूप आगमश्च तस्यैव सिद्धान्तस्य व्यवहाररूप: प्रक्रियारूपो वा । एतदेव मनसि निधाय सम्भवतो वाराहीतन्त्रम् आगमं वेदस्याङ्गभूतं स्वीकरोति । तथा चोक्तं तत्र—

''कल्पश्चतुर्विध: प्रोक्त आगमो डामरस्तथा ।
यामलश्च तथा तन्त्रं तस्य भेदा: पृथक् पृथक्'' ।। इति । (वाराहीतन्त्रम्)

अत्र श्लोके आगमतन्त्रयो: पार्थक्यं परिलक्ष्यते । वस्तुतस्तन्त्रशास्त्रस्य क्षेत्रम् आगमशास्त्रस्य क्षेत्राद् विस्तृततरम् । समस्तो भौतिकीविस्तार:, आध्यात्मिकमनन्तं च विश्वं तन्त्रस्य

---

१. पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता: ।
वेदा: स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।। (याज्ञ. स्मृति १. ३)

तन्त्राणां धर्मशास्त्रेऽन्तर्भाव: (वरिवस्यारहस्यप्रकाश:) । परमार्थतस्तु तन्त्राणां स्मृतित्वाविशेषेऽपि मन्त्रादिस्मृतीनां कर्मकाण्डशेषत्वं तन्त्राणां ब्रह्मकाण्डशेषत्वमिति सिद्धान्तात् ।

—भास्कररायप्रणीत सौभाग्यभास्कर (ललितासहस्रनामभाष्य), प्रथमशतकस्योपक्रम: ।

त्रषया भवन्ति । तन्त्रशास्त्रस्य विशालता मालिनीविजयतन्त्रे प्रतिपादिता—

''सिद्धयोगीश्वरीतन्त्रं नवकोटिप्रविस्तरम्'' । इति । (मा० वि० १।८)

विस्मृतिविनाशोपेक्षादिकारणवशात् तन्त्रशास्त्रसम्बद्धा केवलं नवलक्षश्लोका ज्गति ग्राप्यन्ते । तत्र लक्षैकमात्रं भारतवर्षे प्रचलन्ति ।

अनाकलितेस्वीपूर्वादारभ्य त्रयोदशखीष्टाब्दपर्यन्तं तन्त्रशास्त्रं न केवलं भारते, अपि तु तेब्बत-चीन-थाईलैण्ड-मंगोलिया-कम्बोडिया-प्रभृतिदेशेषु प्रभावशालिरूपेण प्रचलदासीत् । तेब्बतभाषायां 'ऋगृयुद्' इति नाम्ना प्रसिद्धं तन्त्रशास्त्रम् अष्टोत्तरसप्तति (७८) भागेषु तेब्बतदेशे प्राप्यते । तत्र चत्वारिंशदुत्तरषट्शताधिकद्विसहस्रं (२६४०) ग्रन्था: सन्ति ।

आगमस्योद्भवस्थानविषये मतैक्यं नास्ति । केचिद् वङ्गदेशं केचिद् गौडदेशम् अस्योद्भवस्थानं मन्यन्ते । शैवागमस्योत्पत्तिर्मध्यदेशे जाता इत्यपि केषाञ्चिन्मतम् । बौद्धीयवज्रयानसाधनाया उत्पत्तेर्मुख्यं केन्द्रम् आन्ध्रप्रदेश आसीत् । एतेनेदमायातं यद् आगमस्य पृथक् पृथक् शाखानामुत्पत्तिस्थानानि पृथक् पृथगासन् ।

आगमशास्त्रे शक्तिशक्तिमतोर्भेद:—

शिवमुखोक्तेऽस्मिन् शास्त्रे शिव: परमं तत्त्वम् । अतएव स परमशिव इति कथ्यते । कौलाचार्या एवं विश्वमयं मन्यन्ते, तन्त्राचार्या विश्वोत्तीर्णम्; किन्तु त्रिक-मतावलम्बिनां मते शिवो विश्वातीतो विश्वमयश्च युगपदेवास्ति । मात्रया अयं विश्वमय: शेषेण विश्वोत्तीर्ण: । उक्तं च **पुरुषसूक्ते**—

''एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुष: ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'' ॥ (ऋ० १०. ९०. ३)

यथाऽचलप्रतिष्ठे समुद्रे क्वचिल्लघुतरङ्गा: क्वचिद् बृहदूर्मय: क्वचिच्छान्तिर्निश्चलता च सहैव परिलक्ष्यन्ते, एवमेव परमशिवेऽपि विश्वोत्तीर्णता विश्वमयता च सहैव वर्तेते । विश्वोत्तीर्णतादशायाम् इदं विश्वं परमशिवे मयूराण्डरसन्यायेनापरिस्फुट राजते शिवे । विश्वमयतादशायाम् इदं विश्वं तस्यैव परिस्फुटो विस्फारो भवति, अण्डादाविर्भूत-नानावर्णपुच्छादियुक्तमयूरशरीरवत् । विश्वोत्तीर्णतादशायां शिव:

''निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्''

इत्युक्तिं चरितार्थयन् राजते । याऽस्य विश्वमयतादशा साऽस्यैव शक्ते: प्रसर: । पारमेश्वरी इयं शक्तिस्तस्य स्वातन्त्र्यरूपा स्वभावभूता । इयं शक्तिश्चिद्रूपा न तु जडा । मीमांसका वेदान्तिनश्चापि शक्तिं स्वीकुर्वन्ति; किन्तु तेषां मते शक्तिर्मायारूपा अनिर्वचनीया मिथ्या अस्ति । योगदर्शने चितिशक्तिरपरिणामिनी स्वीक्रियते । सा कूटस्थनित्या । संक्षेप-शारीरककार: सर्वज्ञात्ममुनिरमलां चितिशक्तिं स्वीकरोति । आगमशास्त्रे शक्ते: स्वरूपं नितान्तं भिन्नम् । **प्रत्यभिज्ञाहृदये** उक्तम्—

''चिति: स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतु:'' । (प्र० हृ०, सू० १)

अस्या: शक्ते: परिणामो न भवति किन्तु प्रसार: सङ्कोचश्च सहैव भवत: । सूत्रे स्वतन्त्रशब्दो ब्रह्मवादिनां शक्तितावैलक्षण्यमाचक्षाणो माहेश्वर्यसारतां ब्रूते । चिद्रूपा शक्तिर्वेदान्ते सुप्ता गुप्ता वास्ति । इयं ब्रह्मण उपाधि: । तस्माद् इदं विश्वमैश्वर्यं वेदान्ते औपाधिक आगन्तुक: । आगमे चिच्छक्ति: स्वाभाविकी, न त्वौपाधिकी ।

इयं चितिर्देशकालादिभिरपरिच्छिन्ना अवच्छेदकविरहिता अखण्डा अस्ति । इयं स्वातन्त्र्यमयो बोधो बोधमयं स्वातन्त्र्यं वेति कथ्यते । यद्यपि शिवशक्त्योरभेद आगमे बहुधा प्रतिपादित:—

"न शिव: शक्तिरहितो न शक्तिर्व्यतिरेकिणी ।
शक्तिशक्तिमतोर्भेद: शैवे जातु न वर्ण्यते" ।। इत्यादि ।

तथापि जागतिकदृष्ट्या अत्र शिवांशो निष्क्रिय: साक्षी चास्ति, शक्त्यंशश्च सर्वदा पञ्चकृत्यकारी वर्तते । किन्तु उभयोरभेदस्वीकाराद् मन्यते यत् श्रीपरमशिवभट्टारक एवेत्थं नानावैचित्र्यसहस्रै: स्फुरति, शिवादि-धरण्यन्तम् अखिलमभेदेनैव स्फोरयति । तस्मादन्यद् न किञ्चिद् ग्राह्यं ग्राहकं वा ।

शिव: प्रकाशरूप: शक्तिश्चास्य विमर्श: । विमर्शस्यैवेदं फलं यत् पञ्चकृत्यं सर्वदा प्रचलदास्ते । इदं पञ्चकृत्यं सृष्टि: स्थिति: संहारो निग्रहोऽनुग्रहश्च । आदौ शिव: स्वस्वातन्त्र्येणात्मानं निगृह्णाति – गोपयति, पश्चात् स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति सृजति । तत: स्थितिं करोति अर्थाद् नानारूपेण ग्राह्यग्राहकभेदेन लीलाविलासं करोति । भगवता व्यासेनापि सूचितम्—

"लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" । (ब्र० सू० २।१।३३) इति।

लीलावितानानन्तरमात्मनो रूपं संजिहीर्षुरात्मनोंऽशभूतान् मनुष्यान् दीक्षादिदानद्वाराऽनुगृह्णाति, अर्थात् तेषु पूर्णाहंभावमुत्पाद्य स्वात्मसात् करोति ।

कुण्डलिनीयोगे वाक्तत्त्वविमर्श:

उपर्युक्तेषु पञ्चकृत्येषु यदा स्वरूपगोपनानन्तरं संविच्छक्ति: सृष्टिं चिकीर्षति, तदा प्राणरूपेण परिणता भवति । उक्तञ्च—**"प्राक् संवित् प्राणे परिणता"** इति ।

अस्यायं स्पष्टार्थ:—शुद्धसंवित्स्वरूप: परमेश्वर: पूर्ण: सन्नपि लीलाविलासाय स्वस्वातन्त्र्येण आत्मानमपूर्णमवभाषयिषु: स्वाविभक्तं विश्वं विभक्तवत् करोति । यदायं स्वे विश्वोत्तीर्णे रूपे विमर्शनं कृत्वा विविक्ताकाशरूपं धारयति, अर्थात् सर्वविधभावैर्विनिर्मुक्त: सन् अनावृतरूपेण स्वयं स्फुरति । इयमेव चैतन्यस्य शून्यरूपता । उक्तं च **तैत्तिरीयोपनिषदि—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश: सम्भूत:"** इति (तै० उ० २।१)। अस्यां शून्याकाशस्वरूपायां संविदि संविच्छक्ति: स्वयं बिन्दुरूपेणात्मानं प्रकटयति—

इयं बिन्दुरूपा संविदेव महामाया कुण्डलिनीत्याद्यनेकैर्नामभिर्लोके व्यवह्रियते ।
इयमेव प्रथमं वाक्तत्त्वं परावाग् इति वा कथ्यते ।

एतावद्वर्णनेनेदमायातं यत् परमेश्वर आत्मानं द्विधा असृजत्-एकं शब्दरूपेण वाग्रूपेण वा, अपरमाकाशरूपेणार्थरूपेण वा । एतत्त्ववश्यमेवावधेयं यत् तस्यामवस्थायामाकाशबिन्दू वा, वागर्थौ वा अत्यन्तमविविक्तरूपेण तिष्ठतः ।

चैतन्यशक्तिः संविच्छशक्तिर्वा आत्मानं शून्यरूपेण प्रकट्य पश्चाद् आत्मानं प्राणरूपेण परिणमयति उन्मीलयति वा । तदुक्तं **स्वच्छन्दतन्त्रे**—

वर्णाः शब्दात्मकाः सर्वे जगत्यस्मिन् चराचरे ।
स्थिताः पञ्चाशता ... ... ।
शब्दात् प्राणः समाख्यातः तस्माद् वर्णास्तु प्राणतः ।
उत्पद्यन्ते [१] लयं यान्ति यत्र शब्दो लयं गतः ॥

(स्व. तं. ४ । २४७–४८)

प्राणः संविच्छक्तेः किञ्चिच्चलनस्य स्पन्दस्य वा प्रथमः प्रसरः । व्यष्टिदेहे बुद्धेराविर्भावात् प्रागेव प्राणस्योल्लासः सञ्जायते । यतो ह्यन्तःकरणस्य सारभूता बुद्धिः प्राणमेवाश्रित्यात्मानं प्रकटयितुं समर्था भवति । अस्मिन् मानवशरीरे तिस्रो भूमयः—प्राणः, बुद्धिः, देहश्च । तत्र प्राणभूमावेकः स्वाभाविको धर्म उच्चार इति नाम्ना प्रसिद्धः । अयं प्राणस्य स्पन्दात्मक उच्चार एव देहं स्वायत्तीकृत्य तिष्ठति येनाचेतनोऽपि देहश्चेतन इव प्रतिभाति ।

अनाहतनादरहस्य विमर्शः —

अस्मात् प्राणात्मकादुच्चाराद् एकोऽव्यक्तध्वनिर्निरन्तरं स्फुरन्नास्ते । **इयं द्वितीया पश्यन्ती वाक्** । एनाम् अनाहतनादमपि कथयन्ति आगमविदः । अनाहतः, अर्थाद् आघातं विना उत्तिष्ठन् नादः अनाहतो नाद इति कथ्यते । शरीरे मूलाधार नामकमेकं चक्रं शरीरस्य मध्यभागे नाभिजननेन्द्रिययोर्मध्येऽस्ति। एतत् प्रथमायाः परावाचः स्थानम् । अनाहतनादात्मिका पश्यन्तीति नाम्ना प्रसिद्धा या द्वितीया वाक्, तस्याः स्थानं नाभिप्रदेशः । इयं पश्यन्ती वाक् प्राणिमात्रे स्वाभाविकरूपेण प्रचलति । नास्य कश्चित् कर्त्ता उत्प्रेरयिता वाऽस्ति ।

अकारादि–हकारान्ताः सर्वे वर्णा अस्यां पश्यन्त्यां वाच्यविभक्तरूपेण विद्यमाना भवन्ति । यतो हीयं वाग् वर्णोत्पत्तेर्निमित्तभूताऽस्ति । तस्मादियमपि वर्णपदवाच्या भवति, पूर्वमुक्तं यत् परावाचि वागर्थावविविक्तो तिष्ठतः । अस्यां द्वितीयायां पश्यन्त्यां वाच्यपि शब्दार्थयोरभिन्ना स्थितिर्भवति, यद्यपि आभ्यन्तरे भेदस्य स्फुरत्ता जाग्रियमाणा भवति । वाक्तत्त्वस्य परावस्था पूर्णतयाऽव्यक्ता, पश्यन्ती तस्य तत्त्वस्य किञ्चिद् व्यक्तावस्था । अत्र योगिनः साधका वा चैतन्यस्य स्फुरणं साक्षादनुभवन्ति । पश्यन्तीवाच इयमेवावस्था-आत्मसाक्षात्कारः, मन्त्रसिद्धिः, इष्टदर्शनमित्यादि । यथोक्तं **बृहदारण्यके**—

---

१. एवं ध्यात्वा षोडशारे स्थिरचेताः प्रपूजयेत् ।
वर्णरूपं शक्तियुतं लोकनाथं सदाशिवाम् ॥ (रुद्र० ६८. २१)
पूर्वा दिवामतो ध्यायेत् कामनाभयवर्जितः ।
गुप्तस्थाने ध्यानकार्यं यत्र विद्याः स्फुरन्ति ताः ॥ (रुद्र० ६८. २३)

"आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य:" (बृ० उ० २।४।५),
"यत् साक्षाद् परोक्षाद् ब्रह्म" (बृ० उ० ३।४।१)।

छान्दोग्ये च— "य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु:... सोऽन्वेष्टव्य:"
स विजिज्ञासितव्य: (छा० उ० ९।७।१)।

तृतीया वाग् मध्यमा इति नाम्ना आगमशास्त्रे प्रसिद्धा । अस्या: स्थानं हृदयम् । सृष्टिक्रमे परावाच: प्रारभ्य पश्यन्तीमतिक्रम्य यदा मध्यमा वाक् प्राप्यते, तदा अभेदस्य क्षरणं भवति, भेदश्च सूक्ष्मरूपेण परिस्फुरति । इयं मध्यमा वाक् प्रयत्ननिरपेक्षा सती स्वाभाविक-रूपेण हृदये प्रवहति । मध्यमा वागेव मध्यनाड्या द्वारोद्घाटनस्य सूचिका । अस्यां वाचि भेदाभेदयो: साङ्कर्यं दृश्यते । विश्वं स्वतो भिन्नरूपेण प्रतीयमानमपि अभिन्नमिवाभाति । एनां प्राप्य योगिनो दृष्टि: क्रमशोऽन्तर्मुखी भवितुं प्रारभते, प्राण:, मन: सर्वं सूक्ष्मतामापन्नं भवति, फलत: योगिन: साधकस्य वा अविद्याच्छन्नो हृदयाकाश: निर्मलो भवन् आलोकितो भवति । कामक्रोधादयो दोषास्तेषां वासनाश्च मनसोऽपसरन्ति । अन्तराकाशस्य नैर्मल्येन सह हृदयसरोवरे स्थितं भावरूपं कमलं विकसितं भूत्वा ऊर्ध्वमुखं भवति । साधक: संसाराद् विरक्तिमनुभवति; किन्त्वस्यामवस्थायामपि नैरन्तर्येण ज्योतिषो दर्शनं न भवति तमोनिवृत्तिस्तु भवत्येव । यदा इयं वाग् हृदये दृढीभूता भवति तदाऽन्ये ध्वनय: क्षीणक्षीणतरा भवन्ति अव्यक्तशब्दाज्ज्योतिष आविर्भावश्च भवति ।

चतुर्थी वाग् वैखरीति नाम्ना प्रसिद्धा । अस्या: स्थानं कण्ठदेशोऽस्ति । विखर: स्थूलो देहस्तस्मिन् भवा जाता उत्पन्ना वा वाणी वैखरी । **"वैखरी विश्वविग्रहा"** इति कथितम् । निखिलमपि चराचरात्मकं विश्वं वैखरी वाच एव परिणाम: प्रकाशो वा । वागिन्द्रियेण यस्या उच्चारणं भवति, श्रोत्रेन्द्रियेण च यस्या: श्रवणं भवति, सा वैखरी वाक् । इयमेव शब्दस्य स्थूलं रूपम् । जपकीर्त्तनादिषु जागतिके व्यवहारे वा वैखरी एव साधनरूपा। अस्या: प्रयोगे प्रयत्नस्यापेक्षा भवति । अत्र कर्तृत्वाभिमान: पूर्णरूपेण जागर्ति । इयं पूर्णतो भेदमयी । अत्र शब्दार्थयो: परस्परं भेद: स्पष्टरूपेण प्रतिभाति ।

पूर्वमुक्तं यद् निखिलमपि विश्वं चिच्छक्तेरेव विस्फार: । मालायां सूत्रमिवेयं चिच्छक्तिर्भेदाभेदमये विश्वेऽनुस्यूता । यदाभेदमयदृष्ट्या वयं पश्यामस्तदा शिव: शक्तिश्च परस्परं भिन्नौ तौ पुरुषस्त्रीरूपौ महालिङ्ग—महायोनिपदवाच्यौ भवत: । ताभ्यामेव स्वर-व्यञ्जनात्मका वर्णा उत्पन्ना भवन्ति । शिव: स्वररूप: शक्तिश्च व्यञ्जनरूपा । अन्यप्रकारेण शिवो बीजरूप: शक्तिश्च योनिरूपा । यथा स्वरं विना व्यञ्जनं निष्क्रियं तथैव शिवं विना शक्तिरपि ।

अतएव व्यवहाराय सर्वत्र व्यञ्जने स्वरोऽनुस्यूतो भवति, यथा वा बीजं बिना योनिर्निष्प्रयोजना भवति, अत एव सृष्टिकार्याय बीजयोन्यो: सम्मेलनं संघट्टो वा आवश्यको भवति, तथैव सर्वत्र भेदमय्या वैखरीवाण्या: परस्परं संघट्ट आवश्यक: । एतेनैव संघट्टेन व्यवहारश्चलति । उक्तञ्च **मलिनीविजयतन्त्रे**—

"... ... ... बीजं स्वरा मताः ।
कादिभिश्च स्मृता योनिः ... ... ॥
प्रतिवर्णविभेदेन शतार्द्धकिरणोज्ज्वला ।
बीजमन्त्रः शिवः शक्तिर्योनिरित्यभिधीयते' ॥ इति ।

परमेश्वर आत्मानं द्विधा सृजते—शब्दरूपेणार्थरूपेण च । शब्दरूपेण सृजन्नयं वर्णानां सृष्टिं करोति, अर्थरूपेण च तत्त्वानाम् । वर्णाः अकारादि—हकारान्ताः पञ्चाशत्संख्याकाः, तत्त्वान्यपि शिवादि—धरण्यन्तानि पञ्चाशत्संख्याकानि । वर्णानामियं मालिका परमेश्वरस्य परमेश्वर्या वा क्रियाशक्तेर्विजृम्भणम् । तदुक्तं **मालिनीविजयवार्तिके**—

अकारादिहकारान्तः प्रसरो यः प्रगीयते ।
क्रियाशक्तिविजृम्भेयं समस्ता वर्णमालिका ॥
(मा० वि० वा० ३५५—५६)

उपरि वर्णिता मध्यमा वाक् तस्यैव परमेश्वरस्य ज्ञानशक्तेर्विजृम्भणम्, पश्यन्ती चेच्छाशक्तेरुल्लासः ।

अस्तु, आदि-हान्तानां पञ्चाशद्वर्णानां मध्ये एकैको वर्ण एकैकस्य तत्त्वस्य बीजभूतः। वर्णितं चैतद् विस्तरेण **मालिनीविजयतन्त्रे**, अन्येष्वागमग्रन्थेषु च ।

पारमेश्वरी इयं सृष्टिर्द्विधा—१. शुद्धा, २. मलिना च । शिवतत्त्वादारभ्य शुद्धविद्यापर्यन्तं तत्त्वं परमेश्वरः स्वयं सृजति । तस्यायं क्रमः—शिवः शक्तिः सदाशिव ईश्वरः शुद्धविद्या चेति पञ्च तत्त्वानि परमेश्वरसृष्टानि । तदनन्तरं परमेश्वरः स्वांशभूतमनन्तनाथनामकं देवमुत्पादयति । स अनन्तनाथो मायात आरभ्य पृथिवीपर्यन्तं पञ्चचत्वारिंशत् तत्त्वानि सृजति । तत्त्वित्थम् — पृथिव्यादि ५ + तेषां तन्मात्राः ५ + दशेन्द्रियाणि + मनः + अहङ्कारः + बुद्धिः + प्रकृतिः + पुरुषः+कलाविद्यादिसहिता माया ६ + शुद्धविद्या + ईश्वरः + सदाशिवः + शक्तिः + शिवः + कलाः पदानि मन्त्रा भुवनानि च १६, इत्येवं पञ्चाशत् ।

मातृकारहस्यम्

आदि—हान्तरूपेण परिस्फुटाया वैखर्या वाच आकारादारभ्य विसर्गपर्यन्तं स्वरात्मकं रूपं ककाराच्चारभ्य हकारपर्यन्तं व्यञ्जनात्मकं रूपं सर्वत्र प्रसिद्धम् । सर्वत्र सामान्यजनेष्वपि प्रसिद्धोऽयं क्रम आगमेषु 'मातृका' इति शब्देन व्यवह्रियते । स्वरव्यञ्जनयोरपरमपि रूपमुपलभ्यते । तत् 'मालिनी' इति पदेन व्यवह्रियते । अस्य रूपस्य प्रारम्भः 'न' कारेण भवति परिसमाप्तिश्च 'फ'कारेण । अवशिष्टा वर्णा अक्रमेण नियोजिता भवन्ति । तद्यथा—
न ऋ ॠ ऌ ॡ थ च ध ई .... इत्यादि ।

अनयोर्वर्णमालयोर्मातृका अक्षुब्धवर्णमाला मालिनी च क्षुब्धवर्णमाला कथ्यते । मातृकया शिवतत्त्वसमावेशो विलम्बेन भवति मालिन्या च शीघ्रं भवतीत्यनयोरुपयोगभेदः । इत्थमिदं स्पष्टं यद् वैखरीवाक्तत्त्वस्य किं स्वरूपं कश्च उपयोगः ।

सृष्टेरन्योऽपि क्रम योगिनीहृदयादितान्त्रिकग्रन्थेषूपलभ्यते । तत्र परापश्यन्त्यादिवाचां शान्ता अम्बिका (= परावाक्), वामा (= पश्यन्ती), ज्येष्ठा (मध्यमा), रौद्री (=वैखरी) इति नामभिर्वर्णनमस्ति ।

योगिनीहृदये वर्णितमस्ति – यद् यदा आद्याशक्तिर्विश्वमयरूपमाधातुमिच्छति, तदा तस्यां स्पन्दनं जायते । तस्य स्पन्दनस्य स्फुरताया वा प्रथमः परिणामः **'श्रीचक्रम्'** अस्ति । अस्मिन् चक्रे पञ्चमहाभूतादितत्त्वानां प्रतीकरूपास्तत्तद्वर्णाः कल्पिताः ।

न्यासरहस्यम्

प्रश्नः समायाति—वैखरी वाग् या प्रत्यक्षा विश्वविग्रहा विश्वव्यवहारहेतुश्च दृश्यते, तस्या जागतिकव्यवहार एवोपयोगः किम् ? अन्यत्रापि वा ?

अत्र उच्यते—वैखरीवर्णमालाया मुख्योपयोगः साधनक्रियायामस्ति । शास्त्रेषु उक्तम्—**''देवो भूत्वा देवं यजेत''** इति । इदं शरीरं शश्वदशुद्धम् । यथोक्तं **पतञ्जलिना योगसूत्रभाष्ये**—

''स्थानाद् बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि ।
कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचि विदुः'' ॥

अन्यच्च **कुलार्णवतन्त्रे** —

''जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिः वरानने' ॥ इति

(कुलार्णवतन्त्रे १५। ७३)

अतो हेतोः अस्मिन्नशुद्धे शरीरे शुद्धता कथमाधेया ? इति प्रश्नः विचार्यः । उत्तरमस्ति–न्यासद्वारा शरीरे शुद्धिं देवत्वाधानं च क्रियते । वर्णमालिकायास्तत्तद्वर्णास्तत्तद् देवानां दिव्यशक्तीनां वा बीजभूताः । यथा—

ऐं इति सरस्वतीदेवतायाः, **श्री** इति महालक्ष्म्याः, **क्रीं** इति महाकाल्याबीजभूतो वर्णः। पूजाकाले तत्तदङ्गे बीजाक्षराणां न्यासेन तत्तद् दिव्यशक्तीनामाधानं भवति । यथा— 'ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः' इत्यङ्गुष्ठयोः सरस्वतीशक्तेराधानम् ।

शास्त्रेषूक्तं यद् दिव्यन्याससम्पन्नपुरुषो यदि हस्तेन गजं ताडयेद् गजो मृतो जायते । स्थूलतमा वृक्षा पादाघातमात्रेण धराशायिनो भवन्ति ।

अन्यच्च साधकानां कृते दीक्षा आवश्यकविधिः । गुरुर्दीक्षया शिष्यं साधनायोग्यं करोति । सा दीक्षा मन्त्रद्वारा दीयते । मन्त्रा वर्णमयाः । स्तुतौ वर्णा वर्णमयानि च पदानि प्रयुज्यन्त इति वैखरीवर्णानां सार्थक्यम् । देवानां पूजायापि वैखरीवर्णानामुपयोगो भवति । तत्त्वित्थम्–देवानां पूजा पञ्चोपचारैः (गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः) क्रियते । क्वचित् कदाचिद् गन्धादिपदार्थां नोपलभ्यन्ते चेत् पूजा कथं विधेया इति समस्यायाः समाधानं वर्णा एव भवन्ति । लं इति पृथिवी तत्त्वस्य बीजाक्षरम्, वं इति जलस्य, यं इति वायोः, रं इति वह्नेः,

हं आकाशस्य शक्यते । स्थूलवैखरीवाक्तत्त्वस्य स्थूलोपयोग उपरि दर्शितः, किन्त्वेतस्य वास्तविक उपयोगोऽस्ति पूर्णाहन्त्वप्राप्तिः । अकारोऽनुत्तरस्य परमशिवस्य वाचकः, हकारो विसर्गश्च शक्तितत्त्वस्य वाचकाविति अ–हवर्णाभ्यां शिवशक्ती निरूप्येते । शिवांशात् शक्त्यंशाद् वा पृथग्भूतस्य जीवस्य इदमेव लक्ष्यं यत् पुनस्तत्रैव शिवे शक्तौ वा समाविष्टः स्यात् यतो हि शिवत्वलाभं बिना दुःखस्यात्यन्तिकैकान्तिकनिवृत्तिः परमानन्दलाभश्च न सम्भवति । एतत्प्राप्त्यै वाक्तत्त्वस्योपयोगः । आगमेषु सर्वत्र साधनायाः प्राधान्यं वर्णितम्। तत्र बाह्यवर्णानामुपयोगः जपयोगः सुरतयोगो वा स्यात्, इष्टदेवताया नाम्नस्तत्सम्बन्धिमन्त्रस्य वा जपः सुकरोपायः । अतः साधना प्रारम्भाय वाक्तत्त्वस्य आवश्यकता ।

षट्चक्रभेदे – मातृकारहस्यम्

सर्वत्र आगमे षट्चक्रभेदो वर्ण्यते । कुण्डलिनीजागरणं षट्चक्रभेदश्च पूर्णाहन्तावाप्तये द्वारभूते । मन्त्रस्य जपः कुण्डलिनीबोधे सहायकः । षट्चक्राणां क्रमस्त्वित्थम्-अस्मिन् पिण्डदेहे पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यादीनि तत्तत्स्थाने स्थितानि । यथा मूलाधारे पृथ्वीतत्त्वम्, नाभेः पार्श्वं जलतत्त्वम्, हृदयसमीपं अग्नि तत्त्वम्, कण्ठादधो वायुः, शिरसि आकाशः । एतानि पञ्चतत्त्वान्यभिलक्ष्य पञ्च चक्राणि कल्पितानि आगमविद्भिः । तानि तु क्रमेण– मूलाधार–स्वाधिष्ठान–मणिपूर–अनाहत–शाकिनी–नामभिर्व्यवह्रियन्ते ।

एतदतिरिक्तमाज्ञाचक्रस्य सहस्रारस्यापि सत्ता स्वीक्रियते । तत्र मूलाधारादारभ्य आज्ञाचक्रपर्यन्तं क्रमशश्चतुर्दल-षड्दल-दशदल-द्वादशदल-षोडशदल-द्विदलकमलानि सन्ति । वस्तुतं इमानि कमलानि न सन्ति;, किन्तु अकारादिहकारान्तैः पञ्चाशद्वर्णै रचितानि विशिष्टप्रकारकाणि यन्त्राणि सन्ति । एते वर्णा पृथक्-पृथक् स्थित्वा परस्परसहयोगेन नाना-विधान् विकल्पान् सृजन्ति । एभिर्विकल्पैः कामक्रोधलोभादिवृत्तयोऽनुप्राणिता भवन्ति ।

साधकस्य इदमेव लक्ष्यं यद् वैखरीवाण्या इमान् वर्णान् विगलितान् कृत्वा मध्यमायां नादाभासरूपे परिणमयेत् । तदनन्तरं पश्यन्त्यां विशुद्धनादमयज्योतीरूपे परिवर्त्तयेत् । पश्यन्त्याः परावाचं प्राप्य यदा शब्दब्रह्मणो भेदो भवति, तदा परमायाः सिद्धेरुदयो भवति । पूर्णाहन्तायाश्च प्राप्तिर्भवति । जीवस्य सहस्रारे गतिर्वस्तुतो जीवांशस्यैव परमशिवाभिमुखं गतिरस्ति । वैखरी-मध्यमा-पश्यन्ती-वाच एव परावाग्रूपे परिणता महाप्रकाशं परमशिवत्वं प्रापयन्ति । तदा देहात्माभिमानोऽपसृतो भवति, अप्राकृत स्वरूपे च जीवस्य स्थितिर्भवति । एनामवस्थामुपलभ्य उत्तीर्यैव वा यथार्थोपासना प्रारभते । अत एवोक्तं–

"नाशिवस्य शिवोपास्तिर्घटते कल्पकोटिभिः" इति ।

एवं यदि शिवस्य उपासना कर्त्तव्याऽस्ति तर्ह्यादौ जीवेन मनुष्येण वा शिवत्व-स्योपलब्धिः कर्त्तव्या । तदनन्तरमेव शिवस्योपासना वास्तविकी भवति । जीवदशायां शिवोपासना वास्तवी उपासना नास्तीति विवेकः ।[१]

---

१. द्रष्टव्यः—'आगमशास्त्रं तत्र वाक्तत्त्वञ्च' । डॉ० राधेश्याम चतुर्वेदी महोदयस्य निबन्धः ।—सरस्वतीसुषमायाः ४९ वर्ष ३–४ अङ्क ।

कुण्डलिनीयोगे पंचमकाररहस्यम्

अस्ति कौलमार्गस्य परम्पराऽतीव पुरातनी । बहुविध-दार्शनिक-सम्प्रदाय-सङ्कुले ज्ञान-संसारे कौलदर्शनस्य विशिष्टं महत्त्वं विद्यते । इदमस्ति योगशास्त्रस्य पूरक किन्तु कौलदर्शनस्य सिद्धान्तानां रहस्यं योगिनामपि दुर्ज्ञेयं वर्तते ।

आदौ कौलदर्शनस्य ज्ञानधारा आध्यात्मिके सांस्कृतिके च क्षेत्रे क्रान्तिकरं प्रवर्तनं परिवर्तनं चाकरोत्, किन्तु पश्चाद्वर्तिनि कालेऽल्पज्ञा ज्ञानलवदुर्विदग्धा जना एतस्य सिद्धान्तानां रहस्यं ज्ञातुमशक्ताः सन्तः स्वेच्छया वामार्थकारिणो बभूवुः । तस्मादेव कारणात् कौलाचारपरम्परा वामाचारस्वेच्छाचारादिनामभिर्विनिन्दिता लोके समजायत ।

अस्मिन् कौलमार्गे कुमारीपूजनं, प्रमदा पूजनं, चक्रार्चनं, पञ्चमकाराचरणं च गूढरहस्यमयं प्रतीकात्मकं कृत्यं वर्तते । विद्वांसोऽपि एषां गूढतत्त्वं न विदन्ति, प्राकृतपुरुषाणां तु का वार्ता । केचित् धूर्ताः पाखण्डिनश्च पुरुषा एषां शब्दानां बाह्यवस्तुपरकमनुचितमर्थं गृहीत्वा महतीमनर्थपरम्परां जनयामासुः । कौलमार्गस्य पूततमा अपि सिद्धान्ता एभिः कामलोलुपैर्वासनालुब्धैर्जनैः कुत्सिता भोगार्थपरकाश्च कृताः ।

कौलो धर्मः परमगहनो वर्तते। एष धर्मो नाजितेन्द्रियेभ्यो नायतेभ्यो नचाश्रद्दधानेभ्यश्च कदाचिदपि देयः। पूर्णप्रज्ञा वशीकृतात्मानो जितसर्वदोषा व्यवस्थितचित्ता एव पुरुषाः सन्ति कौलाचारस्याधिकारिणः। इमं तत्त्वमेव मनसि निधाय **कौलावलीनिर्णय**कारो महता गर्वेण ब्रूते

'कौलो धर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।।'

विदां वरिष्ठो जयरथस्तु कौलधर्मं वेदादपि गरीयांसं मन्यते—

वेदादिभ्यः परं शैवं शैवाद् वामं च दक्षिणम् ।
दक्षिणाच्च परं कौल कौलात् परतरं नहि ।। (तन्त्रालोके)

कौलाचारविषये महत्यो भ्रान्तधारणा लोके प्रचलिताः। तन्त्राचारादनभिज्ञानां सुशिक्षितानामपि पुरुषाणां मनस्सु एषाऽवास्तविकी धारणा बद्धमूला विद्यते यत् कौलधर्मे कुत्सिता घृणास्पदाश्च कृत्यविधयोऽङ्गीकृताः । एतस्या अहेलनाया मुख्यं कारणं कौलाचारस्यापर्याप्तं ज्ञानमेव विद्यते । कौलस्य परिभाषा **स्वच्छ..तन्त्रे** कृता—

कुलं शक्तिरिति प्रोक्तमकुलं शिव उच्यते ।
कुलेऽकुलस्य सम्बन्धः कौलमित्यभिधीयते ।।

कुण्डलिनीरूपा शक्तिः कुलमिति कथ्यते । शिवतत्त्वमकुलमिति प्रोच्यते तन्त्रशास्त्रेषु। यो योगसाधकोऽभ्यासबलेन जागरितां कुण्डलिनीमभ्युत्थाप्य सहस्रारकमलरूपे ब्रह्मरन्ध्रे स्थितेन शिवतत्त्वेन सह तां युनक्ति स एव कौलो वर्तते ।

कौलस्य व्याख्या विशदतरं प्रस्तुता **चूडामणितन्त्रे**—

कर्दमे चन्दनेऽभिन्नं पुत्रे शत्रौ तथा प्रिये ।
श्मशाने भवने देवि तथैव काञ्चने तृणे ।
न भेदो यस्य देवेशि स कौलः परिकीर्तितः ।।

नात्र वामाचारो न च स्वेच्छाचारः कुत्रापि । दुर्बोध्यत्वात् रहस्यमयत्वाच्च कौलः पन्था वामाचारपदेनोच्चार्यते ।

अत्र संक्षेपेण पञ्चमकाराणां व्याख्या दिङ्मात्रं विधीयते । पञ्चतत्त्वसाधन-मताव-महत्त्वमादधाति कौलाचारपद्धतौ । इमानि पञ्चतत्त्वानि सन्ति—

१. मद्यं, २. मांसं, ३. मीनं, ४. मुद्रा, ५. मैथुनं च । इमे पञ्चमकारसंज्ञयोच्यन्ते ।

एते मद्यादयः शब्दा आभ्यन्तरोपासना विधीनां सूचकाः । सङ्केतेनैव सूचयन्ति ते योगप्रक्रियाम् । कौलाचारविधिः प्रयत्नेन गोप्या सुधीभिः । गोपनकारणादेव ऋषिभिस्ता योगविधयः प्रतीकशब्दैरभिहिता । एषां शब्दानां यो बाह्यवस्तुपरमर्थं गृह्णाति सोऽस्ति महान् मूढः । तेन तु तन्त्रशास्त्रस्य स्पर्शोऽपि न कृतः ।

१. **मद्यम्**—मद्यस्यार्थो द्राक्षागोधूमादिभिर्द्रव्यैर्निर्मिता मदकारिणी मदिरा नास्ति, किन्तु ब्रह्मरन्ध्रे विकसितात् सहस्रदलकमलात् क्षरिता आनन्दात्मिका सुधैव मद्यमित्यभिधीयते कौल-शास्त्रे । इयं सुधा खेचरीमुद्रया सिद्धयोगिभिः पीयते । जिह्वां लम्बीकृत्य तां कण्ठकूपमुखे स्थापयति साधकः सैव खेचरीमुद्रा कथ्यते । खे आकाशे ब्रह्मरन्ध्रे चरति योगी अनया मुद्रया तस्मादियं चरीतीति खे भण्यते । **गन्धर्वतन्त्रे** कथितम्—

व्योमपंकजनिःस्यन्द – सुधापानरतो नरः ।
मधुपायी समः प्रोक्तस्त्वितरेमद्यपायिनः ॥
जिह्वया गल–संयोगात् पिबेत् तदमृतं तदा ।
योगिभिः पीयते तत्तु न मद्यं गौडपैष्टिकम् ॥

२. **मांसम्**—वामाचारे पशुपक्षिनरादीनां मांसस्य भक्षणं सर्वथा निषिद्धम् । अस्माकं देहे मनसि च पुण्यापुण्य–रूपौ द्वौ पशू नित्यं वसतः । पुण्यापुण्यौ सुखदुःखफलके स्तः । पुण्यापुण्यानां फलभोगार्थमेव जीवात्मा देहं धारयति । देहधारणं सुख दुःख–संभिन्नम् । अतः पुण्यापुण्यौ अनिशमनर्थ परम्परामेव जनयतः । तस्मादुभे त्याज्ये । पुण्यापुण्य पशू निहत्य यो योगी नित्यं निष्कामकर्मयोगे तिष्ठन् सङ्गं त्यक्त्वा चरति लोके स एव मांसाहारी निगद्यते कौलाचारे । कथितं तु **कुलार्णवतन्त्रे**—

पुण्यापुण्ये पशू हत्त्वा ज्ञानखड्गेन योगवित् ।
परे लयं नयेच्चित्तं मांसाशी स निगद्यते ॥

३. **मीनम्**—आगमसारे प्रतिपादितम्—

गङ्गायमुनयोर्मध्ये द्वौ मत्स्यौ चरतः सदा ।
तौ मत्स्यौ भक्षयेद् यस्तु स भवेन्मत्स्यसाधकः ॥

गंगायमुने इडापिंगले द्वे नाडीनद्यौ । तयोर्नद्योर्मध्ये श्वासप्रश्वासनामकौ द्वौ मत्स्यौ सदैव भ्रमतः । यः साधकः प्राणायामबलेन तौ प्रगृह्य कुम्भकेन सहस्रार-पुण्डरीके स्थापयति, स एव वस्तुतो मीनभक्षी ।

४. **मुद्रा**—बन्धनमवरोधो वा मुद्रेत्युच्यते । लोकेऽङ्गुलीयकमपि मुद्रेति व्यवह्रियते। वामाचारे तु सत्सङ्गेनासत्सङ्गनिवृत्तिर्मुद्रेति भाण्यते ।

विजयतन्त्रे मुद्राया लक्षणमित्थं प्रतिपादितम् –

सत्सङ्गेन भवेन्मुक्तिरसत्सङ्गेन बन्धनम् ।
असत्सङ्गमुद्रणं यत्तु तन्मुद्रा परिकीर्तिता ।।

५. **मैथुनम्**—मैथुनं संयोगः । शिवेन सह शक्त्याः प्राणैश्च सुषुम्नायाः संयोगो परमात्मानञ्च यो न पश्यति, परस्त्रीषु यो नित्यं क्लीवः, परनिन्दायां यो वाग्विहीनः, सर्वदा च यो जितेन्द्रियः स एव ब्रह्मनिष्ठो ब्राह्मणोऽत्र वामाचारेऽधिक्रियते । तदेव प्रतिपादितं तन्त्रशास्त्रे— **परद्रव्येषु योऽन्धश्च परस्त्रीषु नपुंसकः ।**
परापवादे यो मूकः सर्वदा विजितेन्द्रियः ।
तस्यैव ब्रह्मणस्यात्र वामे स्यादधिकारिता ।।

जिज्ञासा मनस्युत्पद्यते यत् यदि मद्यादीनां शब्दानामर्थो विद्यते इयानुदात्तस्तत्किमर्थं तत्कृते लोकार्थसूचकाः शब्दा निर्धारिताः ? कथन्न सोऽर्थोऽभिधायकैः शब्दैः प्रतिपादितः । कस्मात् प्रतीकात्मका एव शब्दाः स्वीकृता आचार्यैः, येन भौतिकार्थ भ्रान्तिर्लोकेषु जाता ?

समाधीयते, तान्त्रिकाचारो वर्तते महान् गोपनीयः । अनधिकारिणी मैनं स्पृशेयुः, तस्मात् तेभ्योऽनधिकारिभ्यो गोपनार्थमेव प्रतीकात्मकाः शब्दास्तन्त्रेषु स्वीकृताः । भगवान् शिवोऽभिदधाति पार्वतीम्— **गोपनीयं प्रयत्नेन स्वयोनिवच्च पार्वति ।**

मैथुनमिति कथ्यते वामाचारे। सहस्रारपुण्डरीके ब्रह्मरन्ध्रे शिवतत्त्वं स्थितम्, कुण्डलिन्या च शक्तिः प्रतिष्ठिता । तयोः संयोगः प्राण–सुषुम्नयोः संयोगे सत्येव सम्भवति, नान्यथा । स्त्रीसंयोगेन वीर्यपाते कृते सति य आनन्दो जायते तस्य सहस्रकृत्व आनन्दः प्राणसुषुम्नयोः संयोगादनुभूयते साधकेन । विजयतन्त्रे कथितम्—

इडापिङ्गलयोः प्राणान् सुषुम्नायां प्रवर्तयेत् ।
सुषुम्ना शक्तिरुद्दिष्टा जीवोऽयं तु परः शिवः ।
तयोस्तु समे देवैः सुरतं नाम कीर्तितम् ।।

उक्तं तु रुद्रयामले–

अथान्तः पञ्चमकारयजनं शृणु शङ्कर ।।
अन्तर्यजनकाले तु दृढभावेन भावयेत् ।
त्वां मां नाथैकतां ध्यात्वा दिवारात्र्यैकतां यथा ।।
सुराशक्तिः शिवो मांसं तद्भक्तो भैरवः स्वयम् ।
तयोरैक्यसमुत्पन्न आनन्दो मोक्षनिर्णयः ।।
आनन्दं ब्रह्मकिरणं देहमध्ये व्यवस्थितम् ।
तदभिव्यञ्जकैर्द्रव्यैः कुर्याद् ब्रह्मादितर्पणम् ।।
आनन्दं जगतां सारं ब्रह्मरूपं तनुस्थितम् ।
तदभिव्यञ्जकं द्रव्यं योगिभिस्तैः प्रपूजयेत् ।। (रुद्र० १३०–१३४)

इदं पञ्चतत्त्वसाधनं कौलाचारस्य महत्त्वपूर्णप्रतिपाद्योम् । अस्य वास्तविकमुदात्तं स्वरूपं कालकरालप्रवाहे क्वापि विलिलाय ।

द्विविधाः कौलाः

तन्त्रशास्त्रेषु द्विविधाः कौला उल्लिखिताः प्राप्यन्ते पूर्वकौला उत्तरकौलाश्च । पूर्वकौला एव कौलाचारस्य सुधियः प्रमातार आसन् । उत्तरकौलाः पञ्चमकाराणां बाह्यविषयपरकमर्थं गृहीत्वा वामाचारपरम्परां कुत्सितामकुर्वन् । कौलमार्गस्याचारसंहिता तु साकल्येन वैदिकी विद्यते । परद्रव्यापहरणं परस्त्रीगमनं परपीडनं चात्र महापातकं संज्ञितम् । रहस्यं तु तन्त्रशास्त्रस्य जीवनम् । पाखण्डिनो दम्भिनो लम्पटाश्च मैनं ज्ञातुं शक्यते । यतो हि ते दुरुपयोगं कर्तुमस्य शक्नुवन्ति, तस्मादस्य गोपनं परमावश्यकम् । विद्याऽयतेभ्यो गोपनादेव वीर्यवती भवति ।

'असूयकायानृजवेऽयताय मा दा वीर्यवती तथा स्याम्'

इति विद्या स्वयमेवाभिदधाति ।

मन्त्रग्रहणविधिः

यथा कस्यचित् 'देवदत्त' इति नामास्ति तस्य को मन्त्र इष्टः स्यादिति विचारे नामादिवर्णः = द, कालीभुवनेश्वरीतारामहालक्ष्मीसरस्वतीमन्त्राणां क्रमेण मन्त्रादिवर्णाः = क, ह, स, श, ए। एभिः सह दकारस्य विचारः। तत्रादौ—

१. **कुलाकुलचक्रं** विलोकनीयम् । तत्र दकारः पृथ्वीतत्त्वे वर्तते। तस्य ककारः = वायुतत्वं न हितम् । हकारः आकाशतत्त्वं समम् । सकारः = जलतत्त्वात्मकं मित्रम् । शकारः = आकाशतत्वं समम् ।। एकारोऽग्नितत्त्वं शत्रुः ।

अतः

द	क	ह	स	श	ए
	अ	स	मि	स	श

अस्माच्चक्रात् सर्वापेक्षया तारामन्त्रः शुभः सिद्धः।

२. **अथ राशिचक्रे** दकारो मकरराशौ, ततः ककारगतकोष्ठसंख्या = १०, हकोष्ठ संख्या = ९, स संख्या = ९, श = ९, ए = ७। अत्र सर्वे मन्त्राः शुभा एव। अत्र ४। ८। १२ एते त्याज्याः । शेषाणि शुभानि । यात्रायां चन्द्रविचारवत् । रिपुवेदाष्टभानुषु' इत्युक्तिरपि तत्र प्रमाणम् ।

३. **अथ ताराचक्रे** दकारोऽनुराधानक्षत्रम् । ततः क, ह, श, स, वर्णगतकोष्ठानि गणयित्वा नवभिर्भक्त्वा तारामानचक्रम् अत्र सर्वोत्तमौ शकारैकारौ

द	क	ह	श	स	ए
०	१	१	१	१	८

कहसा मध्यमाः । यात्रायां ताराविचारवत् ३। ५। ७ एता अशुभाः १ = मध्यमाः। २। ४। ६। ८। ९ उत्तमा ज्ञेयाः । अत्रैव **गणचक्रमपि** विचारणीयम् । यथा द = देवः, क = देवः । हः = नरः, श = नरः । स = नरः । अत्र दकारस्य ककारः सर्वोत्तमः । ह स शा उत्तमाः । इति

४. **अथ अकडमचक्रे विचारः**—द कोष्ठाद्गणिताः क, श, ह, साः क्रमेण क = ८। श = १। ह = ४। स = ३। ए = ३। अत्र 'त्यजेच्छत्रुं मृतिं व्ययम्' इत्युक्त्या ककारो न शुभः । शेषाः शुभाः । अत्र गणना विलोमतो बोध्या । यथा मेषान्मीनं, मीनात्कुम्भं कुम्भान्मकरमेवं ज्ञेयम् ।

५. **अथ अकथहचक्रे विचारः**—अत्र चत्वारि, चतुष्कानि, तत्रापि चत्वारि चत्वारि कोष्ठानि सन्ति । यथा प्रथमम् १, २, ३, ४ एभिश्चतुर्भिरङ्कितं प्रथमकोष्ठम् । ५। ६। ७। ८ एभिरङ्कितं द्वितीयकोष्ठम् । ९। १०। ११। १२ एभिरङ्कितं तृतीयम् । १३। १४। १५। १६ एभिरङ्कितं चतुर्थकोष्ठम् । तत्र प्रत्येककोष्ठे चत्वारि कोष्ठानि स्पष्टतया दृश्यन्ते । अत्र यावत् यस्मिन् चतुष्के नामादिवर्णः पतितस्तस्मान्मन्त्रादिवर्णकोष्ठं यावद्गणनीयम् । अर्थान्नामादिवर्णचतुष्ककोष्ठं = सिद्धम्, ततो दक्षिणक्रमेण द्वितीयं चतुष्कं साध्यम् । ततस्तृतीयं = सुसिद्धम्, चतुर्थम् = अरिः ।

यथाऽत्र दकारः ५ कोष्ठे, तत्र ५, ६, ७, ८ एतान्यङ्कितकोष्ठानि मिलित्वा यदेकं चतुष्कं, तत्सिद्धम् । ९। १०। ११। १२ एतच्चतुष्कं साध्यम्। १३। १४। १५। १६ एतच्चतुष्कं सुसिद्धम् । १। २। ३। ४ एतच्चतुष्कमरिः । अथ तत्रापि प्रत्येकचतुष्के चत्वारि कोष्ठानि, तत्रापि सिध्यसाध्यसुसिद्धारिक्रमेण गणनीयम् । अर्थादत्र तावद् दकारस्य ककारः कीदृशः ? इति विचारे दकारचतुष्काच्चतुर्थे चतुष्के ककारस्तेनारिः । एवञ्च नामादिवर्णचतुष्कोपरि मन्त्रादिवर्णगतचतुष्कं तथा निवेशनीयम् यथा तत्सजातीयता न नश्यति । अत्र ५। ६। ७। ८ चतुष्कोपरि १। २। ३। ४ चतुष्कं निवेशितम् तदा ५ अस्योपरि १ इदं कोष्ठं, ६ अस्योपरि २ इदं, ७ अस्योपरि ३, ८ अस्योपरि ४ इदं पतितं, तत्र दकोष्ठे एव ककोष्ठं पतितं, तत्रापि सिद्धसाध्यसुसिद्धारिक्रमेण गणने सिद्धमेव सिद्धं पूर्वमरिः । अतोऽरिसिद्धो हि ककारः । हकारोऽपि तथैव सुसिद्धारिः सकारः । सिद्धारिः शकारः । अत्र सर्वत्र अरियुक्तत्वात् सर्वेऽपि मन्त्रा न शुभाः। 'आदावन्ते रिपुर्यस्य भवेत् त्याज्यः स मन्त्रकः'। एकारः सुसिद्ध सुसिद्धम् ।

६. **अथ ऋणधनचक्रविचारः**—तत्र चक्रोर्ध्वकोष्ठगता नामगतस्वरव्यञ्जनसंख्याः पृथग् विलिख्य योगं कृत्वाऽष्टभिर्भजेत्, तन्नामशेषमनष्टं स्थाप्यम् । एवञ्च चक्राधःकोष्ठगतमन्त्रस्वरव्यञ्जनसंख्या पृथग् विलिख्य योगं कृत्वाऽष्टभिर्भजेत्, शेषं मन्त्रशेषम्, अनयोर्यदि मन्त्रशेषोऽधिकाङ्कस्तदा मन्त्रः शुभः । समे समः । अल्पे मन्त्रशेषे स च मन्त्रो न ग्राह्यः । तथोक्तं तन्त्रे—

मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके ॥

यथा देवदत्त = द् + ए + व् + अ + द् + अ + त् + त् + अ = १ + २ + १ + २ + १ + २ + ० + ० + २ + = ११ $\frac{११}{८}$ = १ + $\frac{३}{८}$

अत्राष्टभक्तानामङ्कशेषः = ३, अथ 'ए' = + अं = ४ + ० = ४

अत्र मन्त्राङ्कः = ४, योऽधिकः स ऋणी भवेदित्यनेन ऋणी शुभप्रदो मन्त्रः, 'मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधी' रित्यनेन च देवदत्तस्य 'ऐं' इति मन्त्रः शुभः।

एवम् श्रीं = श् + र् + ई + अं = ० + ३ + ६ + ० = ९। $\frac{९}{८}$, $\frac{९}{८}$ = १ + $\frac{१}{८}$

क्रीं = क् + र् + ई + अं = ६ + ३ + ६ + ० = १५। $\frac{१५}{८}$ = १ + $\frac{७}{८}$

अत्र देवदत्तस्य शकारो न शुभः। दक्षिणकालिकामन्त्रस्याष्टभक्तशेषाङ्काः = ७, एतदधिका न क्वापि मन्त्रेऽतोऽयं मन्त्रः सर्वेषामिष्ट एवेति ।

अथवा मन्त्राक्षराङ्कयोगो द्विगुणो नामाक्षराङ्कयोगेन युक्तोऽष्टभक्तः सन्मन्त्रशेषाङ्कः। तथा नामाक्षराङ्कयोगो द्विगुणो मन्त्राक्षराङ्कयोगेन युक्तोऽष्टभक्तः सन्नामशेषाङ्कः। तत्रापि मन्त्रशेषाङ्केऽधिके शुभप्रदो मन्त्रोऽन्यथाऽशुभप्रद इति ।

एवं षट्चक्रेषु मन्त्रस्योद्धारं कृत्वा शुभाशुभत्वं विचार्यम् । यदि प्रकृत्या देवविशेषेऽनुरागबाहुल्यं तदा तन्मन्त्रोद्धारावश्यकत्वं नैवेत्युक्तं **चिदम्बररहस्ये**—

यत्र यस्य भवेद्भक्तिविशेषः स मनूत्तमः ।
वैरिकोष्ठमपि प्राप्तोऽभीष्टदस्तस्य जायते ॥

रुद्रयामलस्यास्मिन् षट्चत्त्वारिंशादि-नवतितमपटलात्मके द्वितीये भागे मुख्यप्रतिपाद्यविषयाः—

रुद्राणीस्तोत्रम्, रुद्राणीरुद्रयोः पूजाप्रकरणम्, मृत्युञ्जयस्तवनम्, लाकिनीस्तवनम्, मणिपूरभेदप्रकाशः (४६–५०)।

मृत्युञ्जयसहितं लाकिनीसहस्रनामस्तोत्रम्, मन्त्रार्थचैतन्यविन्यासः, कालजालादिवारणप्रकारः,पञ्चद्रव्यादिसाधनम्, हठयोगक्रमस्वरूपम्, अनाहतहृत्कमलभेदनम्, काकिनीश्वरपार्श्वचरयजनम्, अष्टसिद्धिमाहात्म्ये काकिनीसाधनम्, काकिनीस्तोत्रम्, ईश्वरस्तोत्रम् (५१-६०)।

काकिन्यष्टोत्तरसहस्रनामस्तोत्रम्, ईश्वरस्तोत्रविन्यासः, अनाहतेश्वरसम्मोहनकवचम्, कण्ठपद्मभेदविज्ञानविन्यासः, शाकिनीसदाशिवार्चनम्, शाकिनीयजनम्, शाकिनीस्तोत्रविन्यासः, विशुद्धवर्णध्यानकथनम्, शाकिनीसदाशिवस्तवनमङ्गलाष्टोत्तरसहस्रनामविन्यासः, सदाशिवशाकिनीफलादेशकथनम् (६१–७०)।

श्रीबटुकनाथस्य पूजाविधानम्, कालीस्तवनम्, वाणीगीतम्, प्रासादमन्त्रकवचं तस्य माहात्म्यञ्च, अकालमृत्युहरणसभावर्णनम्, काकिनीकवचम्, योगार्थसञ्चयनम्, कण्ठाम्भोजभेदप्रकाशः, शाकिनीमन्त्रोद्देशः, हाकिनीकूटमन्त्रः (७१–८०)।

हाकिन्याः मन्त्रोद्धारः साधनं पूजनञ्च,हाकिनीपरशिवपूजनम्, हाकिनीस्तोत्रम्, हाकिनीशक्तिकवचम्, परनाथमहाकवचविधानम्, हाकिन्याः अष्टोत्तरसहस्रनामस्तोत्रम्, परनाथाष्टोत्तरसहस्रनामानि, पराशक्तिनिर्मूलस्थाननिर्णयः, वाराणसीपीठनाथन्तर्यजनम्, वाराणसीपञ्चपीठपद्धतिः (८१–९०) ।

शरण्यं वरेण्यं महाकामधन्यं
महादेवदेवं त्रिकालादिजन्यम् ।
श्मशानोग्रधूलिप्रियाङ्गानुलेपं
सदा स्तौमि संसारसारं निषेकम् ॥

बी ३१ / २१ लंका
वाराणसी – २२१००५

विद्वद्वशंवदः
डा० सुधाकर मालवीयः

Foreword

"A philosophical, rather mystico-esoteric, study of the various Tāntrik modes of Sādhanā will naturally form part of a regular history of Tāntrik culture in this country.[1] When that comes to be written in a systematic manner with all the attention it deserves, much of the obscurity which hangs round the subject owing to ignorance and misinterpretation will disappear, and the true significance of most of the rites, however unintelligible or even fantastic any of them may seem to us at present, will appear clearly in the light of the proper perspective then revealed.

The first principles of these practices may then be found to be much more ancient and wide than they seem to be known, perhaps even more scientific and rational. Practices and beliefs corresponding to those of the so-called Śākta Tantras, exist in a more or less explicit form in numerous other religious sects of India, both ancient and mediaeval (and even modern), including the Buddhistic and the Jain. The essentials of the cult may perhaps be traced to the Vedic times [Cf. the Mahāvrata rite].

Every religious sect suffers from the stigma brought upon its fair name by the wilful abuses and malpractices of its unworthy and perverted followers. Its merit or intrinsic worth is not to be judged by these aberrations, but by the high ideal which it consciously sets up before itself and which is realised in practical life by some of its faithful adherents.

The philosophy of Kāmakalā is a study by itself. How the Transcendent Divine, the Ineffable Unity of the Supreme Being, brings forth as it were out of Itself and within Its own Nature the germ of the Cosmos lying hidden so long in Its

1. The view of M.M. Gopinath Kaviraj about the Supreme unification of Śiva and Śakti is quoted here from the Foreword of Sarvollasa Tantra written in1940.

undifferentiated unity is a problem to which the intellect of man finds no convincing reply. The Tāntriks however aver that the transition from *Anuttara* (Transcendent) to *Ānanda* (Divine Joy) , and from *Ānanda* to *Ichchhā* (Divine Will), if a transition it could be called where time-sequence or even logical sequence is meaningless, entails a corresponding transition back from *Ichchhā* to *Ānanda* and from *Ānanda* to *Anuttara, Ichchhā* represents the Divine Will involved in the mechanism of *kāmakalā* it presupposes the play of *Ānanda* on a higher level. *Ānanda* is the expression of the eternally self-aware Supreme Being acting upon Itself and looking into Itself as into a mirror. It does not belong to the Transcendent or to *Anuttara* as such nor to the Supreme Will either, which is at the apex of creation and is a descent from self-contained Existence. It represents the intermediate link as it were between, to use a Christian term , the Father Divine and the Son Divine. It is the Prajñāpāramitā of the Neo-Buddhists and Mahāśakti of the Tāntriks.

The relation of the Transcendent with this is that of the self with its own nature. The युगलरूप or युगनद्धरूप or यामलरूप of the mystics indicates this peculiar character. The Supreme Unity cannot be reached from the level of Will (इच्छा) except through the manifestation of *Ānanda* or Śakti. This Śakti, as a counterpart of *Śiva,* has to function properly so as to induce the state of Supreme fusion in which both would be lost in the unity of Brahma,

In other words, the awakening of Kuṇḍalinī from a dormant state into the form of a Conscious Power and the consequent transmutation of Jīva into Śiva, followed by their joyous unification in the Self-delight of Brahma, are duly recognised in the Tantras. For does not the *Vīra Sādhaka,* who has risen above the limitation of the disciplined moral life of a *Paśu,* find access to the transcendental glories and freedom of the *Divya* stage through a process of sublimation accompanied by assimilation of Pure Śakti ?"

Banaras
5. 12. 1940

M.M. Gopinath Kaviraj, M.A.
Retd. Principal, Queen's College, Banaras

Introduction

या राकिणी त्रिजगतामुदयाय चेष्टा
संज्ञामयी कुलवती कुलवल्लभस्था ।
विश्वेश्वरी स्मरहरप्रियकर्मनिष्ठा
कृष्णप्रिया मम सुखं परिपातु देवी ॥

The Rākiṇī, which is in the root of the flourish of all the three lokās; infuses consciousness in all the objects; which is dearest to the Kulavatī & Kula (= Śākta school); that which is Supreme Power of the universe; that which is dearest to Lord Sadāśiva; that which is devoted to duty, the same Goddess Rākiṇī dearest to Lord kṛṣṇa may happily protect us.

— Rudrayāmalam 41. 20

According to different Tāntrik schools, there are 64 Tantras. Rudrayāmala is one of them. Some of the commentator has given the list of these Tantras, which are as follows :

1. The Saundarya Laharī of Śankarāchārya refers indeed to 64 Tantras but does not name them. Latter on the commentator Lakṣmīdhara has named and described them.

2. A complete list has been compiled by the Vāmakeśvara Tantra.[1]

3. Another list of 64 Tantras is found in the so-called Bhairava Āgama (= Jaidrathayāmal), mentioned by Jayaratha in his commentary on the Tantrāloka. The last list can be distinguished from the rest of the two lists. The works of the last list, which are devoted to the teaching of monastic doctrines, are said to have come from the Southern Mouth (योगिनीवक्त्र) of Śiva, which is emblematic of the Supreme

---

1. There are different readings in this list also. Cf. the different version in Yajñeśvara Śāstrī's Āryavidyāsudhākara and in Aufrecht's Oxford Catalogue. The third version is given by the late Sir R. G. Bhanḍārkar in his Report on the Search for Sanskrit Manuskripts in the Bombay Presidency, 1883-84 (p. 87 and Appendix III, HHH. No. 236, p. 375).

unification of Śiva and Śakti. On the other hand, the works of the rest list have come from the remaining mouths of Śiva (उत्तराम्नाय, ऊर्ध्वाम्नाय etc.).

The subject matter of this second part is as follows—

The Rudrāṇī Stotra, The Mantras of Rudra and Rudrāṇī, Worship of Rudra and Rudrāṇī, Fiftyone names of Rudra, Names of Rudrāṇī, Ṛiṣī-nyāsa etc., Śrikaṇṭha-nyāsa, Pañca-mūrti-nyāsa, Kalā-nyāsa, Pañcamantra-nyāsa, Mṛtyuñjaya-vidhi, Pīṭha-nyāsa, Riṣyādi-nyāsa of Mṛtyuñjaya, Karāṅga-nyāsa, Mṛtyuñjaya Sādhanā and Worship, The Mṛtyuñjaya Stotra, The Lākinī Stotra, Reference to the various Siddhis, Pañcāsava-vidhāna, and Śodhan with a special description of purification of *Vijayā.* (46-50)

The Lākinī Mahāmṛtyuñjaya Stotra, Quantity-differentiation in the purification of the Āsavas and variant Mantras for it, Stotrās for purification of Āsava, The activation of Mantra in the Maṇipūr cakra and the Dhyāna of the Devatā of the Maṇipūra Cakra, The Amrapañcaka-sādhan, and the acts of *Neti, Dhauti, Nevali* and *Danti, Nādi-cālana, Snāna,* and the rituals of *Sandhyā-vandana* etc.. The method for the purification of the Pañcāsavas, and Amaraśodhan, The method of Kāya-vaśyam, The Heart lotus, its Dhyāna and the Anāhata Lotus, The worship of Kākinī, The Dhyāna of Kākinī, Kākinī Stotra, Science of the movement of the Kuṇḍalinī, Sciences of piercing the lotuses situated in the Throat, Dhyāna of the letters of the lotus situated in the throat and fixation of the Bindu, The Dhyāna of Śākinī and Her Mantras, The worship of Śākinī, Dhyāna of Śākinī, Bhūta-śuddhi, Prāṇa-pratiśṭha, Beginning of worship, Salutation and circumambulation, The mysteries of the Sādhan (51-60).

The Sahasranāma of Kākinīśvara, Stava of Kākinīśvara, Kavaca of Kākinīśvara, Iśvara-Sammohan-Kavaca, Method of controlling the various sense-organs; Kaṇṭhasañcāra-vidhi; Rākṣasīcīna-Sādhanā, Method of worship of Kuladevī; Worship of Śākinī Sadāśiva; Śākinī-pūjā and Stotra; Dhyāna of the letters (Mātrikās); One thousand and eight names also known as Bhuvanmaṅgala Stotra and its glory; Śri Śākinī-Mahāśiva-Kāmanā-Mahākavaca (61-70).

Dhyāna of Sadāśiva; Worship of Baṭuka; Kalistava; Prasādamantra, Kavaca and its glory; Nature of the Siddha-sādhnā; Kākinī-Kavaca; Order of the Kulacakra of Sadāśiva; Order of the Siddhakula-cakra;, Benefits of the Kāmanāsiddhi; Kūtamantra of Hākinī. (71-80)

Mantra, Sādhana and Worship of Hākinī; Worship of Hākinī-Para-Śiva; Kavaca of Paranātha; Stotra of one thousand names of Hākinī; Stotra of one thousand names of Paranāth; Determination of the Mūlasthāna of the Parā-Śakti; worship of the Lord of the Vārāṇasīpīṭha; and the method of Vārāṇasī-pañca-pīṭha.(81-90).

The best effort has been made for the first time in rendering Rudrayāmal from Sanskrit text to Hindi but it is not claimed by the Editor, that it will be free from mistakes and errors.

The editor shall feel immense pleasure if learned Scholars indicate specific errors in this work, the same will be corrected and will help further improvement in this work.

Deepawali 1999 **— Sudhakar Malaviya**
Dept. of Sanskrit, Arts Faculty,
Banaras Hindu University
Varanasi - 221005

भूमिका

अज्ञानतिमिरध्वंसी संसारार्णवतारकम् ।
आनन्दबीजमवतादतर्क्यं त्रैपुरं महः ॥

इस संसार में जितने प्रकार के साधन हैं, उनमें चार प्रकार के साधन ही श्रेष्ठ हैं । प्रथम वेदविहित साधनचतुष्टय; द्वितीय सांख्यप्रदर्शित साधनत्रय; तृतीय योग-शास्त्रोक्त साधन की रीति तथा चतुर्थ तन्त्रशास्त्रोक्त साधन प्रणाली । परन्तु कलिकाल में केवल तन्त्रशास्त्रोक्त साधन ही प्रशस्त और सिद्धिप्रद हैं । यही शास्त्र की उक्ति है । **महानिर्वाणतन्त्र** में कहा गया है—

तपः स्वाध्यायहीनानां नृणामल्पायुषामपि ।
क्लेशप्रयासाशक्तानां कुतो देहपरिश्रमः ॥
गृहस्थस्य क्रियाः सर्वा आगमोक्ताः कलौ शिवे ।
नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः कदापि गृहमेधिनाम् ॥

कलिकाल में मनुष्य तप से हीन, वेदपाठ से रहित और अल्पायु होंगे; वे दुर्बलता के कारण उस प्रकार के क्लेश और परिश्रम के सहने में समर्थ न होंगे । अतएव उनसे दैहिक परिश्रम किस प्रकार सम्भव हो सकता है ? कलिकाल में गृहस्थ लोग केवल आगमोक्त विधानों के अनुसार ही कर्मानुष्ठान करेंगे । हे शिव ! दूसरे प्रकार की विधियों से अर्थात् वैदिक, पौराणिक और स्मार्त्तसम्मत विधियों का अवलम्बन करके क्रियानुष्ठान करने से कदापि सिद्धिलाभ करने में समर्थ न होंगे ।

तान्त्रिक साधन का माहात्म्य

तान्त्रिक साधना दो प्रकार की है—बहिर्याग और अन्तर्याग । बहिर्याग में गन्ध, पुष्प, धूप, दीप, तुलसी, बिल्वपत्र और नैवेद्यादि के द्वारा पूजा की जाती है । अन्तर्याग में इन सब बाह्य वस्तुओं की आवश्यकता नहीं होती । मानसोपचार के उपकरण स्वतन्त्र होते हैं, इसमें पञ्चभूतों के द्वारा उपचार-कल्पना करनी पड़ती है । यथा—

पृथिव्यात्मकगन्धः स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ।
धूपो वाय्वात्मकः प्रोक्तो दीपो वह्न्यात्मकः परः ॥
रसात्मकं च नैवेद्यं पूजा पञ्चोपचारिका ।

पृथ्वी तत्त्व को गन्ध, आकाश तत्त्व को पुष्प, वायु तत्त्व को धूप, तेजस्तत्त्व को दीप, रसात्मक जलतत्त्व को नैवेद्य के रूप में कल्पना करके इस पञ्चोपचारद्वारा पूजा करनी पड़ती है । इसी का नाम अन्तर्याग है । षट्चक्रों का भेद ही इस अन्तर्याग का प्रधान अङ्ग है ।

(१.) षट्चक्रभेद

षट्चक्रों का अभ्यास हुए बिना आत्मज्ञान नहीं होता; क्योंकि किसी वस्तु के प्रत्यक्ष हुए बिना मन का सन्देह नहीं छूटता, अतएव वास्तविक ज्ञान नहीं होता । दार्शनिक विचारों के द्वारा केवल मौखिक ज्ञान होता है, यथार्थ ज्ञान नहीं होता । इसके प्रत्यक्ष होने का उपाय है षट्चक्र-साधन ।

षट्चक्र क्या हैं ?

इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्णा या भवेत्खलु ।
षट्स्थानेषु च षट्शक्तिं षट्पद्मं योगिनो विदुः ॥

इडा और पिङ्गलानामक दो नाडियों के मध्य में जो सुषुम्णानामक नाडी है, उसकी छः ग्रन्थियों में पद्माकार रूप से छः चक्र संलग्न हैं । गुह्यस्थान में, लिङ्गमूल में, नाभिदेश में, हृदय में, कण्ठ में और दोनों भ्रू के बीच में—इन छः स्थानों में छः चक्र विद्यमान हैं । ये छः चक्र सुषुम्णा-नाल की छः ग्रन्थियों के रूप में प्रसिद्ध हैं । इन छः ग्रन्थियों का भेद करके जीवात्मा का परमात्मा के साथ संयोग करना पड़ता है । इसी को प्रकृत योग कहते हैं । यथा —

न योगो नभसः पृष्ठे न भूमौ न रसातले ।
ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ॥ (देवीभागवत)

'योगविशारद लोग जीवात्मा के साथ परमात्मा की एकता साधन करने को ही योग के नाम से निर्देश करते हैं' और योग की क्रिया-सिद्धि के अंश का नाम साधन है।

अब किस स्थान में कौन सा चक्र है ? इसे क्रमशः स्पष्ट किया जाता है—

(१) गुह्यस्थल में मूलाधारचक्र चतुर्दलयुक्त है, उसके ऊपर लिङ्गमूल में स्वाधिष्ठानचक्र षड्दलयुक्त है, नाभिमण्डल में मणिपूरचक्र दशदलयुक्त है, हृदय में अनाहतचक्र द्वादश दलयुक्त है, कण्ठदेश में विशुद्धचक्र षोडशदलयुक्त है और भ्रूमध्य में आज्ञाचक्र द्विदलयुक्त है । ये षट्चक्र सुषुम्णा-नाडी में ग्रथित हैं ।

मानव शरीर में तीन लाख पचास हजार नाडियाँ हैं । इन नाडियों में चौदह नाडियाँ प्रधान हैं— १. सुषुम्णा, २. इडा, ३. पिङ्गला, ४. गान्धारी, ५. हस्तिजिह्वा, ६. कुहू, ७. सरस्वती, ८. पूषा, ९. शङ्खिनी, १०. पयस्विनी, ११. वारुणी, १२. अलम्बुषा, १३. विश्वोदरी और १४. यशस्विनी । इनमें भी इडा, पिङ्गला और सुषुम्णा—ये तीन नाडियाँ प्रधान हैं । पुनः इन तीनों में सुषुम्णा नाडी सर्वप्रधान है और योगसाधन में उपयोगिनी है । अन्यान्य समस्त नाडियाँ इसी सुषुम्णा नाडी के आश्रय से रहती हैं । इस सुषुम्णा नाडी के मध्यगत चित्रा नाडी के मध्य सूक्ष्म से भी सूक्ष्मतर ब्रह्मरन्ध्र है । यह ब्रह्मरन्ध्र ही दिव्यमार्ग है, यह अमृतदायक और आनन्दकारक है । कुलकुण्डलिनीशक्ति इसी ब्रह्मरन्ध्र के द्वारा मूलाधार से सहस्रार में गमन करती है और परम शिव में मिल जाती है, इसी कारण इस ब्रह्मरन्ध्र को 'दिव्यमार्ग' कहा जाता है ।

इडा नाडी वामभाग में स्थित होकर सुषुम्णा नाडी को प्रत्येक चक्र में घेरती हुई दक्षिण नासापुट से और पिङ्गला नाडी दक्षिण भाग में स्थित होकर सुषुम्णा नाडी को प्रत्येक चक्र में परिवेष्टित करती हुई वाम नासापुट से आज्ञाचक्र में मिलती है । इडा और पिङ्गला के बीच बीच में सुषुम्णा नाडी के छ: स्थानों में छ: पद्म और छ: शक्तियाँ निहित हैं । कुण्डलिनी देवी ने अष्टधा कुण्डलित होकर सुषुम्णा नाडी के समस्त अंश को घेर रक्खा है तथा अपने मुख में अपनी पूँछ को डालकर साढ़े तीन घेरे दिये हुए स्वयम्भूलिङ्ग को वेष्टन करके ब्रह्मद्वार का अवरोध कर सुषुम्णा के मार्ग में स्थित हैं । यह कुण्डलिनी सर्प का-सा आकार धारण करके अपनी प्रभा से देदीप्यमान होकर जहाँ निद्रा ले रही हैं, उसी स्थान को मूलाधारचक्र कहते हैं । यह कुण्डलिनीशक्ति ही वाग्देवी हैं अर्थात् वर्णमयी बीजमन्त्रस्वरूपा हैं । यही सत्त्व, रज और तम—इन तीनों गुणों की मूलस्वरूपा प्रकृति देवी हैं । इस कन्द के बीच में बन्धूक पुष्प के समान रक्तवर्ण कामबीज विराजमान है । इस स्थान में द्विरण्ड नामक एक सिद्धलिङ्ग और डाकिनी शक्ति रहती है ।

जिस समय योगी **मूलाधार** स्थित स्वयम्भूलिङ्ग का चिन्तन करता है, उस समय उसकी समस्त पापराशि क्षणमात्र में ध्वंस हो जाती है तथा मन ही मन वह जिस वस्तु की कामना करता है, उसकी प्राप्ति हो जाती है । इस साधना को निरन्तर करने से साधक उन्हें मुक्तिदाता के रूप में दर्शन करता है ।

(२) मूलाधारचक्र के ऊपर लिङ्गमूल में विद्युद्वर्ण षड्दल विशिष्ट **स्वाधिष्ठान** नामक पद्म है । इस स्थान में बाण नामक सिद्धलिङ्ग है और देवी राकिणी शक्ति अवस्थान करती है । जो योगी सर्वदा इस स्वाधिष्ठानचक्र में ध्यान करते हैं, वे सन्देह विरहित चित्त से बहुतेरे अश्रुत शास्त्रों की व्याख्या कर सकते हैं तथा वे सर्वतोभावेन रोगरहित होकर सर्वत्र निर्भय विचरण करते हैं । इसके अतिरिक्त उनको अणिमादि गुणों से युक्त परम सिद्धि प्राप्त होती है ।

(३) स्वाधिष्ठानचक्र के ऊपर नाभिमूल में मेघवर्ण **मणिपूर** नामक दशदल पद्म है । इस मणिपूरपद्म में सर्वमङ्गलदायक रुद्रनामक सिद्धलिङ्ग और परम धार्मिकी देवी लाकिनी शक्ति अवस्थान करती है । जो योगी इस चक्र में सर्वदा ध्यान करते हैं, इहलोक में उनकी कामनासिद्धि, दु:खनिवृत्ति और रोगशान्ति होती है । इसके द्वारा वे परदेह में भी प्रवेश कर सकते हैं तथा अनायास ही काल को भी वञ्चित करने में समर्थ हो सकते हैं । इसके अतिरिक्त सुवर्णादि के बनाने, सिद्ध पुरुषों का दर्शन करने, भूतल में ओषधि तथा भूगर्भ में निधि के दर्शन करने की सामर्थ्य उनमें उत्पन्न हो जाती है।

(४) मणिपूरचक्र के ऊपर हृदयस्थल में **अनाहत** नामक एक द्वादशदल रक्तवर्ण पद्म है । इस पद्म की कर्णिका के बीच में विद्युत्प्रभा से युक्त धूम्रवर्ण पवनदेव अवस्थित हैं तथा इस षट्कोण वायुमण्डल में यं बीज के ऊपर ईशाननामक शिव काकिनी शक्ति के साथ विद्यमान हैं । कुछ लोगों के मत से इन्हें त्रिनयनी शक्ति के साथ बाणलिङ्ग कहा जाता है । इस बाणलिङ्ग के स्मरण मात्र से दृष्टादृष्ट दोनों वस्तुएँ

प्राप्त हो जाती हैं । इस अनाहतनामक पद्म में पिनाकी नामक सिद्धलिङ्ग और काकिनी शक्ति रहती है । इस अनाहतचक्र के ध्यान की महिमा नहीं की जा सकती । ब्रह्मा प्रभृति समस्त देवगण बहुत यत्नपूर्वक इसको गुप्त रखते हैं ।

(५) कण्ठमूल में **विशुद्ध** नामक चक्र का स्थान है । यह चक्र षोडशदलयुक्त है और धूम्रवर्ण पद्माकार में अवस्थित है । इसकी कर्णिका के बीच में गोलाकार आकाशमण्डल है, इस मण्डल में श्वेत हस्ती पर आरूढ़ आकाश बीज (हं) के साथ विराजित है । इसकी गोद में अर्द्धनारीश्वर शिवमूर्त्ति है — दूसरे मत से इसे हर-गौरी कहते हैं । इन शिव के गोद में पीतवर्ण चतुर्भुजा शाकिनी शक्ति विराजित हैं । इस चक्र में पञ्च स्थूल भूतों के आदि भूत महाकाल का स्थान है । इस आकाशमण्डल से ही अन्यान्य चारों स्थूलभूत क्रमशः चक्ररूप में उत्पन्न हुए हैं अर्थात् आकाश से वायु, वायु से तेज, तेज से जल और जल से पृथिवी उत्पन्न हुई है । इस चक्र में छगलाण्डनामक शिवलिङ्ग और शाकिनीनामक शक्ति अधिदेवतारूप में विराजित हैं । जो प्रतिदिन इस विशुद्ध चक्र का ध्यान करते हैं, उनके लिये दूसरी साधना आवश्यक नहीं होती । यह विशुद्धनामक षोडशदल कमल ही ज्ञानरूप अमूल्य रत्नों की खान है। क्योंकि इसी साधन से रहस्य सहित चतुर्वेद स्वयं प्रकाशित होते हैं।

(६) ललाट मण्डल में भ्रूमध्य में **आज्ञा** नामक चक्र का स्थान है । इस चक्र को चन्द्रवत् श्वेतवर्ण द्विदल पद्म कहा जाता है । इस चक्र में महाकालनामक सिद्धलिङ्ग और हाकिनी शक्ति अधिष्ठित हैं । इस स्थान में शरत्कालीन चन्द्र के समान प्रकाशमय अक्षर बीज (प्रणव) देदीप्यमान है । यही परमहंस पुरुष है । जो लोग इसका ज्ञान प्राप्त कर लेते हैं, वे किसी भी कारण से दुःखी या शोक-ताप से अभिभूत नहीं होते ।

पहले कहा गया है कि सुषुम्णा नाडी की अन्तिम सीमा ब्रह्मरन्ध्र है तथा यह नाडी मेरुदण्ड के आश्रय से ऊपर् उठी हुई है । इडा नाडी इस सुषुम्णा नाडी से लौटकर (उत्तरवाहिनी होकर) आज्ञापथ की दाहिनी ओर से होकर वामनासापुट में गमन करती है । आज्ञाचक्र में पिङ्गला नाडी भी उसी रीति से बायीं ओर से घूमकर दक्षिण नासापुट में गयी है । इडा नाडी वरुणा नदी के नाम से, पिङ्गला नाडी अस्सी नदी के नाम से अभिहित होती है । इन दोनों नदियों के बीच में वाराणसी धाम और विश्वनाथ शिव शोभायमान हैं ।

योगीजन कहते हैं कि आज्ञाचक्र के ऊपर तीन पीठस्थान है । उन तीनों पीठों का नाम है — बिन्दुपीठ, नादपीठ और शक्तिपीठ । ये तीनों पीठस्थान कपालदेश में रहते हैं । शक्तिपीठ का अर्थ है ब्रह्मबीज ॐकार । ॐकार के नीचे निरालम्बपुरी तथा उसके नीचे षोडशदलयुक्त सोमचक्र हैं । उसके नीचे एक गुप्त षड्दल पद्म है, उसे ज्ञानचक्र कहते हैं । इसके एक एक दल से क्रमशः रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, शब्द और स्वप्नज्ञान उत्पन्न होते हैं । इसी के नीचे आज्ञाचक्र का स्थान है । आज्ञाचक्र के नीचे तालुमूल में एक गुप्त चक्र है, इस चक्र को द्वादशदलयुक्त रक्तवर्ण पद्म कहा जाता है।